

Tetiana Havrylenko

Тетяна Гавриленко

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE RESEARCH
OF THE PRIMARY EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE XX – THE BEGINNING
OF THE XXI CENTURIES

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ - ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

The purpose of the article is to determine and substantiate the methodological principles of the research of the primary education development in Ukraine in the second half of the XX – the beginning of the XXI centuries.

Methodology. The scientific search and determination of the methodological tools of the outlined research has been carried out through a set of the approaches (holistic, systemic, hermeneutic, synergetic, paradigmatic), principles (objectivity, combination of historical and logical, systematic) and methods (analysis, synthesis, comparison, systematization, structuring, generalization) of the scientific cognition.

Scientific novelty. The approaches, principles, methods that form the methodological basis for the research of the primary education development in Ukraine within certain chronological limits have been determined; the conceptual and categorical apparatus of the outlined problem has been specified; the logical and structural model of the analysis of the primary education development has been substantiated in the article, which allows the author to present the studied phenomenon holistically.

Conclusions. The methodological principles of the research of the primary education development in Ukraine in the second half of the XX – the beginning of the XXI centuries should be based on a set of adequate to its subject approaches (historiographical, source study, systemic, synergetic, cultural, paradigmatic, axiological), principles (historicism, objectivity, combination of historical and logical, system), research methods (general and special: historical and structural, constructive and genetic, comparative, historical and genetic, etc.); be based on the conceptual and categorical apparatus (primary education, primary school, primary education development, purposes, organization, the content of primary education, educational process), the logical and structural model of the analysis of the studied phenomenon (the factors of primary education development; target, organizational, content, procedural components, trends of the primary education development). Such a comprehensive application of the methodological tools will make it possible to study the primary education development comprehensively, to present the results of the scientific research holistically. The outlined scientific approaches, principles, methods, conceptual and categorical apparatus, logical and structural model can be used as a basis for studying the primary education development in other chronological boundaries both in Ukraine and abroad.

Key words: methodological bases of the research, primary education development, scientific approaches, principles, methods; conceptual and categorical apparatus, logical and structural model, Ukraine.

Мета статті – визначити та обґрунтувати методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Методологія. Науковий пошук та визначення методологічного інструментарію окресленого дослідження здійснювалися завдяки сукупності підходів (холістичний, системний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний), принципів (об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності) і методів (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, структурування, узагальнення) наукового пізнання.

Наукова новизна. У статті визначено підходи, принципи, методи, що становлять методологічну основу дослідження розвитку початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах; уточнено поняттєво-категорійний апарат окресленої проблеми; обґрунтовано логіко-структурну модель аналізу розвитку початкової освіти, що дозволяє цілісно представити досліджуваний феномен.

Висновки. Методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. мають ґрунтуватися на сукупності адекватних його предмету підходах (історіографічному, джерелознавчому, системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному), принципах (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), методах дослідження (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); вибудовуватися на поняттєво-категорійному апараті (початкова освіта, початкова школа, розвиток початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес), логіко-структурній моделі аналізу досліджуваного феномену (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку початкової освіти). Таке комплексне застосування методологічного інструментарію уможливить усебічне вивчення розвитку початкової освіти, цілісне представлення результатів наукового пошуку. Окреслені наукові підходи, принципи, методи, поняттєво-категорійний апарат, логіко-структурна модель можуть бути покладені в основу студіювання розвитку початкової освіти в інших хронологічних межах як в Україні, так і за кордоном.

Ключові слова: методологічні засади дослідження; розвиток початкової освіти; наукові підходи, принципи, методи; поняттєво-категорійний апарат; логіко-структурна модель; Україна.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Нинішні освітні трансформації в Україні актуалізують ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. Особливо важливим у цьому контексті є звернення до подій другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що спричинили зміни в сучасній системі загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки; стимулювали пошук і розвиток нових підходів до навчання молодших школярів. Задля здійснення історико-педагогічного дослідження проблеми розвитку початкової освіти в Україні, узагальнення й систематизації, розуміння, інтерпретації та пояснення досліджуваного явища, подій і фактів необхідно вийти на теоретико-методологічний рівень, на якому концептуалізуються наявні знання, виявляється логіка й закономірності еволюції означеної ланки освіти. Важливим кроком у розв'язанні цього завдання є визначення

методологічних засад дослідження розвитку початкової освіти в Україні в окреслених хронологічних межах.

Аналіз основних досліджень і публікацій з порушеної проблеми. Питанням методології наукових досліджень у галузі педагогіки та історії освіти присвячено низку праць українських учених: О. В. Адаменко, Л. Д. Березівської, В. І. Бондаря, Л. Ц. Ваховського, С. У. Гончаренка, Н. М. Гупана, Н. П. Дічек, І. А. Зязюна, Н. М. Коляди, Н. М. Лавриченко, В. Г. Кременя, О. Б. Петренко, С. О. Сисоєвої, О. В. Сухомлинської, Т. В. Янченко та ін., у яких означено суть і завдання методології, її рівні, підходи, принципи тощо. Однак методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні залишилися поза увагою дослідників.

Формулювання цілей статті. Метою цієї наукової розвідки є визначення та обґрунтування методологічних засад дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Висвітлення процедури теоретико-методологічного дослідження. Науковий пошук та визначення методологічного інструментарію окресленого дослідження здійснювалися завдяки сукупності підходів (холістичний, системний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний), принципів (об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності) і методів (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, структурвання, узагальнення) наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Здійснений аналіз праць українських учених (В. І. Бондаря, Л. Ц. Ваховського, С. У. Гончаренка, В. Г. Кременя, Н. М. Лавриченко, С. О. Сисоєвої та ін.) засвідчив, що поняття *методології* (з грец. *methodos* – спосіб пізнання і *logos* – вчення) є складним і не має єдиного тлумачення. Найчастіше методологію в контексті педагогічних досліджень розуміють як загальну систему теоретичних знань, що виконує роль провідних принципів наукового пізнання, шляхів і засобів реалізації наукового дослідження (Гончаренко, 2010, с. 71), як проєкт пізнавальної діяльності, створений з урахуванням особливостей предмета пізнання й закономірностей мислення (Ваховський, 2013, с. 128).

Розмаїття методологічних позицій, на думку українського вченого у галузі історії педагогіки Ваховського (2013), можна звести до *емпірично-індуктивної методології*, або методології спроб і помилок, та *аксіоматично-дедуктивної методології*, або методології розумового конструювання. Перша є методологією виключення помилкових положень та використовується в історії педагогіки для розв'язання окремих дослідницьких завдань, пов'язаних із історико-педагогічним вивченням практики навчання й виховання. Водночас її основний недолік полягає в недостатній конструктивності. Друга, за твердженням ученого, є методологією розумового моделювання і передбачає певний сценарій розуміння навколишнього світу, який ґрунтується на визнанні внутрішньої суверенності мислення (Ваховський, 2013, с. 128-129).

Услід за Е. Г. Юдіним, Ваховський (2013) відносить емпірично-індуктивну методологію до *дескриптивного* (описового) методологічного знання, а аксіоматично-дедуктивну – до *прескриптивного* (нормативного), що є більш сучасною та ефективною (с. 129). Здійснюючи дослідження розвитку початкової освіти, вважаємо доцільним використовувати дескриптивну та прескриптивну методології.

Обґрунтовуючи методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах, вважаємо, що їх вивчають такі наукові дисципліни, як: педагогіка, історія педагогіки, історія України, філософія. Тож науковий пошук та визначення методологічного інструментарію окресленого дослідження має *міждисциплінарний характер*.

Сучасний розвиток історико-педагогічної галузі позначений множинними підходами у визначенні методологічних засад дослідження: джерелознавчий, історіографічний, системний, структурний, функціональний, хронологічний, логічний, історичний, синергетичний, парадигмальний, антропологічний, культурологічний, аксіологічний, цивілізаційний, стадіально-формаційний, холістичний, герменевтичний та ін. Особливість предмета нашого дослідження зумовлює необхідність звернення до таких підходів, як: історіографічний, джерелознавчий, системний, синергетичний, культурологічний, парадигмальний, аксіологічний, що набули ознак методологічних орієнтирів в історико-педагогічному вивченні початкової освіти в Україні.

Останнім часом увага істориків педагогіки посилилася до використання у дослідженнях історіографічного та джерелознавчого підходів як методологічного інструментарію (О. В. Адаменко, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек, Н. М. Коляда, О. Б. Петренко, О. В. Сухомлинська та ін.), традиційно застосовуваного в історичній науці українськими (І. Н. Войцехівська, Л. О. Зашкільняк, Я. С. Калакура, І. І. Колесник, В. П. Коцур, С. А. Макачук, С. Ф. Павленко, О. В. Ясь та ін.) й зарубіжними вченими (М. Гейзер (M. Gaither), М. Деспайн (M. Despaere), М. Келлі (M. Kelly), П. Каспар (P. Caspard), Ж. Кондетт (J. Condette), М. Фрімен (M. Freeman) та ін.). *Історіографічний підхід* дозволяє визначити «недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, забезпечити актуальність і теоретичне значення» історико-педагогічної розвідки й водночас є «виявом культури дослідника» (Березівська, 2018, с. 4). Ґрунтування дослідження на історіографічному підході сприяє виявленню стану проблеми розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в історії педагогіки; систематизації й аналізу історико-педагогічних, історичних, історіософських праць, у яких з різних методологічних позицій більшою або меншою мірою висвітлюється означена проблема; формулюванню висновків про тенденції вивчення досліджуваного феномену й окресленню кола завдань

наукового пошуку. Водночас дослідження має базуватися на *джерелознавчому підході*, що полягає «у вірогідності відтворення істориком педагогіки педагогічної реальності минулого, уміння організувати пізнавальний діалог між теперішнім і минулим, осмислення одержаних результатів» (Березівська, 2017, с. 6). Його використання дозволяє виявити, систематизувати та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюється розвиток початкової освіти; зіставити комплекс доступних джерел; оцінити події й процеси минулого.

Важливим дескриптивним засобом й прескриптивним методологічним орієнтиром у дослідженні розвитку початкової освіти є *системний підхід*, який започаткований у 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. і почав стрімко розвиватися представниками філософської та педагогічної наук (І. В. Блауберг, В. І. Бондар, С. У. Гончаренко, В. А. Кушнір, В. Н. Садовський, Е. Г. Юдін та ін.). Системний підхід є однією з найбільш визнаних і відомих форм міждисциплінарного, загальнонаукового знання, пов'язаного з дослідженням, проектуванням і конструюванням об'єктів як систем. В основі змістового наповнення системного підходу знаходиться філософське загальнометодологічне знання, зокрема принцип системності, який утворює особливу «гносеологічну призму або особливий вимір реальності» (Блауберг, 1997, с. 312). За твердженням українського вченого Бондаря (2017), системний підхід сприяє розкриттю структури «виучуваних процесів і явищ», визначенню внутрішніх чинників і зовнішніх умов, які впливають на функціонування досліджуваної системи (с. 87). З огляду на зазначене, застосування системного підходу дозволяє розглядати початкову освіту, по-перше, як складник загальної середньої освіти, а, по-друге, як цілісну складну динамічну систему, що вміщує взаємопов'язані компоненти (складники): цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний. Окреслений підхід сприяє також упорядкуванню вже існуючих знань про досліджуване явище, є засобом узагальнення результатів здійснених наукових розвідок при створенні загальної цілісної картини про розвиток початкової освіти в Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Особливі дослідницькі можливості має *синергетичний підхід*, обґрунтований у роботах українських і зарубіжних учених (М. В. Богуславський, О. В. Вознюк, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, В. С. Лутай, С. О. Сисоєва та ін.). У його основу покладена теза про нелінійність генези історико-педагогічного знання та загалом історико-педагогічного

процесу, що дозволяє «передати всю поліфонічність і навіть відому ірраціональність педагогіки» у певну добу (Богуславський, 2005, с. 11). Застосування синергетичного підходу дозволяє зіставити та показати динаміку розвитку початкової освіти як багатоаспектного явища під впливом різних факторів і умов у визначених хронологічних межах та в окремі періоди.

Важливим у дослідженні розвитку початкової освіти в Україні є опертя на *культурологічний підхід* (О. Н. Джуринський, І. А. Зязюн, В. В. Краєвський, Н. М. Лавриченко, О. В. Сухомлинська та ін.), що передбачає вивчення історико-педагогічного процесу у нерозривному взаємозв'язку з конкретними культурно-історичними формами та просторово-часовій структурі (Джуринський, 2014, с. 28-29). Застосування цього підходу дозволяє розглядати розвиток початкової освіти у певному соціокультурному середовищі; простежити асиміляцію культурних нормативів в радянський час для різних націй і народностей (які проживали на території УРСР) та її вплив на освітній процес у початковій школі; зіткнення класових та загальнолюдських, національних і особистісних цінностей у процесі навчання і виховання молодших школярів.

Заслугове на увагу також *парадигмальний підхід*, започаткований у педагогічній науці в 90-х рр. минулого століття М. В. Богуславським, Б. С. Гершунським, Г. Б. Корнетовим та розвинутий у працях Л. Д. Березівської, Н. М. Лавриченко, О. В. Сухомлинської та ін. Парадигмальний підхід в історії педагогіки, за визначенням Сухомлинської (1999), «це генеза теоретичних положень, що дає змогу науковцям та практикам виявити, сформулювати й описати цілісні моделі освіти, тобто внутрішню логіку розвитку досліджуваного предмета як системи бінарних опозицій» (с. 45). Застосування цього підходу дозволяє простежити зміну освітніх парадигм у визначених хронологічних межах та їх вплив на систему початкової освіти, порівняти із попередніми та наступними освітніми парадигмами; осмислити трансформації цілей, завдань, цінностей, принципів, організації початкової освіти, її змісту, освітнього процесу в початковій школі, методів, засобів і форм організації навчання, контролю та оцінювання результатів навчання молодших школярів у різні історичні періоди.

Аксіологічний підхід (І. Д. Бех, І. А. Зязюн, В. О. Огнев'юк, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинська та ін.), запозичений з філософської дисципліни – аксіології, що вивчає цінності як основу людського буття та

як основу, що спрямовує й мотивує діяльність людини, її вчинки (Лавриченко, 2018, с. 26). Цей підхід дає можливість виявити педагогічні уявлення про цінності початкової освіти; розкрити її роль у формуванні системи цінностей дітей молодшого шкільного віку; простежити трансформації ціннісних орієнтацій у різних суспільствах (тоталітарному та демократичному).

Розглянуті методологічні підходи дозволяють концептуалізувати наукові уявлення та погляди на історію початкової освіти як складну та динамічну педагогічну реальність.

Однією із засадничих проблем будь-якого наукового дослідження, зокрема історико-педагогічного, є визначення комплексу дослідницьких засобів. Її розв'язання є логічним продовженням роботи із обґрунтування методологічного інструментарію, з опорою на який здійснюється дослідження, у результаті чого й формується його загальна методологічна схема. До засобів історико-педагогічного дослідження зазвичай відносять принципи та методи вивчення об'єкта, поняттєво-категорійний апарат, дослідницькі процедури.

Уважаємо, що дослідження розвитку початкової освіти має ґрунтуватися на *загальнонаукових гносеологічних принципах*: історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності. До провідних слід віднести принцип *історизму*, що, за твердженням істориків, вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, вивчення історичного явища в розвитку, розгляд подій в часових вимірах (Багацький, & Кормич, 2010, с. 22). Цей принцип дозволяє вивчати еволюцію початкової освіти в певні історичні періоди під впливом різних чинників; розробити періодизацію її розвитку в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Принцип *об'єктивності* забезпечує урахування факторів, що зумовлювали розвиток початкової освіти, умов, у яких він відбувався, та наслідків. Водночас погоджуємося із відомим українським ученим-методологом Гончаренком (2010), що принцип об'єктивності «не виключає суб'єктивності, включеності в процес людини – дослідника з її творчою індивідуальністю, певним чином зорієнтованим внутрішнім світом» (с. 73).

Принцип *поєднання історичного й логічного* допомагає осмислити логіку розвитку початкової освіти на основі аналізу зв'язків між її складниками, забезпечити єдність у проведенні дослідження історії

початкової освіти та її сучасного стану; сприяє вивченню історії початкової освіти в єдності з теоретичними засадами (цілі, принципи, організація, зміст, методи, форми), виявленню певних тенденцій, суперечностей і взаємозв'язків її еволюціонування (Гавриленко, 2019, с. 65).

Принцип *системності* дає можливість розглядати початкову освіту як систему: визначити її складники (цільовий, організаційний, змістовий та процесуальний) та зв'язки між ними (Ковальченко, 1987, с. 33).

Задля отримання нових знань та їх синтезу, упорядкування фактів, інтерпретації історико-педагогічного матеріалу, створення загальнонаукової картини розвитку початкової освіти в обраних хронологічних межах у процесі дослідження має використовуватися сукупність *методів* – загальнонаукові та спеціальні. *Загальнонаукові методи* – аналіз, синтез, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення мають широкий спектр застосовування, охоплюючи різні етапи дослідження (Лавриченко, 2018, с. 19), зокрема під час формування наукового апарату та концепції дослідження; опрацювання історіографії та джерельної бази дослідження; розроблення логіко-структурної моделі розвитку початкової освіти; визначення чинників, що впливали на еволюцію досліджуваного явища; висвітлення фактів історії початкової освіти; виділення й фіксації взаємозв'язків, тенденцій і суперечностей у розвитку початкової освіти; узагальнення історико-педагогічного досвіду з проблеми дослідження та формулювання висновків.

Спеціальні методи розглядаємо як такі, що найчастіше використовуються під час історико-педагогічних досліджень. Проаналізувавши низку праць фахівців у галузі історії педагогіки (Л. Д. Березівська, М. В. Богуславський, О. Н. Джуринський, О. В. Сухомлинська), простежуємо, що до них відносять широкий діапазон методів, які застосовуються у тому чи іншому поєднанні або варіаціях, а саме: історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський, або порівняльно-зіставний, парадигмальний, біографічний, модернізаторський, наративний, ретроспективний, або реконструкційний, порівняльний аналіз, проблемно-генетичний та ін. Проте їх єдиної класифікації не існує. В історико-педагогічних дослідженнях автори або взагалі не розподіляють спеціальні методи на певні групи, або услід за М. В. Богуславським визначають серед них загальні та часткові. Спираючись на класифікацію зазначеного вченого та визначені нами методологічні підходи й принципи, у процесі вивчення

історії початкової освіти вважаємо доцільним використовувати *загальні* (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський, або порівняльно-зіставний) та *часткові* (історико-генетичний, парадигмальний) методи дослідження. Коротко схарактеризуємо їх відповідно до предмета нашого дослідження.

За допомогою *історико-структурного* методу, що передбачає розподіл феномену минулого на його складники, може бути розроблена структура дослідження, визначені основні періоди розвитку початкової освіти, організаційно-педагогічні трансформації в кожному з них (Гавриленко, 2019, с. 66). *Конструктивно-генетичний* метод, спрямований на поділ історичного процесу на певні періоди, дозволяє здійснити періодизацію розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та виявити характерні тенденції й суперечності кожного із періодів, наступність і взаємозалежність між ними (Богуславський, 1999, с. 39).

Застосування *історико-компаративістського*, або *порівняльно-зіставного* методу, який має на меті встановлення регресу і прогресу певних явищ минулого на основі їх порівняння й зіставлення, формулювання відповідних висновків і оцінок, сприяє визначенню особливостей розвитку початкової освіти загалом та її складників (цільового, організаційного, змістового, процесуального) у різні періоди, виявленню спільного й відмінного; зіставленню й порівнянню рівнів і масштабів змін, досягнень і прорахунків упродовж досліджуваного часу, а також дозволяє сформулювати відповідні висновки (Джуринський, 2014, с. 51).

Історико-генетичний метод, використовуваний задля послідовного розкриття властивостей, функцій і змін реальності, яка вивчається в процесі її історичного розвитку, установлення причинно-наслідкового руху явищ і подій, має важливе значення для структуризації фактологічної інформації, аналізу чинників розвитку початкової освіти. Для розуміння еволюції початкової освіти доцільно також застосовувати *парадигмальний* метод, який передбачає «розгляд внутрішньої логіки педагогічної теорії» з погляду «виникнення, трансформації, взаємодії різних парадигм» (Богуславський, 1999, с. 39). За допомогою цього методу можна здійснювати аналіз та порівняння особливостей розвитку початкової освіти в радянський час і в добу незалежної України, що пропонували різні моделі початкової школи (цілі, принципи, цінності, організацію, зміст).

Здійснюючи дослідження розвитку початкової освіти, вважаємо доцільним використання *статистичного* методу, що дозволяє визначити кількісні параметри певних процесів, явищ тощо (Гончаренко, 2010, с. 202). За допомогою цього методу можна простежити динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; встановити чисельність учнів початкових класів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання, віковий склад; з'ясувати кількісні показники учителів початкових класів, їхній освітній рівень та ін. як в окремі періоди розвитку початкової освіти, так і загалом у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Унаочнення отриманих даних може відбуватися завдяки використанню інфографіки.

Задля об'єктивного та поліаспектного висвітлення розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. необхідно визначити *поняттєво-категорійний апарат* дослідження. Передусім потребує уточнення поняття, що є підґрунтям для побудови предметного поля дослідження – *початкова освіта*. З'ясовано, що воно розпочинає активно побутувати з другої половини ХІХ ст., міцно закріплюється в нормативних документах, освітньому просторі в ХХ – на початку ХХІ ст., але, за винятком окремих джерел (Прохоров, 1984; Кремень, 2008), його визначення не подається (Гавриленко, 2017, с. 12-13). У контексті окресленого дослідження розглядаємо поняття «початкова освіта» як І рівень загальної середньої освіти, що ґрунтується, як правило, на дошкільній освіті та передбачає оволодіння дітьми молодшого шкільного віку базовими знаннями, уміннями й навичками загальнокультурного та загальнорозвивального характеру, необхідними для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. Наголосимо на важливості розмежування понять «початкова освіта» та «початкова школа». Вживаючи поняття «*початкова школа*», розуміємо його на двох рівнях: інституційному – як заклад освіти, та структурному – як ступінь загальної середньої освіти.

До поняттєво-категорійного апарату дослідження вважаємо доцільним віднести фундаментальне наукове поняття «*розвиток*», що тлумачимо як процес, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого (*Словник Української Мови*), тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів чи зв'язків. Водночас як синонімічне можна вживати поняття «*еволюція*» (процес розвитку будь-якого явища).

З огляду на те, що початкову освіту ми розглядаємо як складну динамічну систему, тобто множину взаємопов'язаних компонентів, до поняттєво-категорійного апарату дослідження відносимо також «цілі початкової освіти», «організація початкової освіти», «зміст початкової освіти», «навчально-виховний процес» (з другої половини 10-х рр. ХХІ ст. – «освітній процес»). Уточнимо їх зміст.

У контексті дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. видається доцільним тлумачення поняття «цілі початкової освіти» як передбачення кінцевих результатів початкової освіти, на здобуття яких спрямована діяльність учнів і вчителів початкових класів, закладів освіти (Гавриленко, 2021, с. 13). Конкретизація цілей відбувається завдяки завданням *початкової освіти: освітнім* (оволодіння знаннями, уміннями й навичками), *виховним* (формування світогляду, сукупності якостей і властивостей особистості учня) та *розвивальним* (розвиток психічних процесів, здібностей, сенсорної, емоційно-вольової, рухової сфер) (Гавриленко, 2019, с. 63).

Поняття «організація» найчастіше визначається як особливість будови, структура; комплекс заходів, зміст яких полягає в координації дій окремих елементів системи (Бусел, 2005, с. 853). З огляду на це, *організацію початкової освіти* розглядаємо як складник, що створює умови для її функціонування та вмщує такі елементи: *тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення*.

Зміст освіти у радянській та пострадянській довідковій, науковій та навчальній літературі трактується як сукупність систематизованих знань, умінь і навичок, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки, що досягається в результаті навчально-виховної роботи; чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими учні оволодівають у навчальних закладах; система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їхнього світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці. Зміст освіти в обраних хронологічних межах визначався

цілями та завданнями початкової освіти та регламентувався такими документами: *навчальний план, навчальна програма, навчальна література*, з 2001 р. – *Державним стандартом початкової загальної освіти* (Гавриленко, 2019, с. 63–64).

У дослідженні також використовуємо поняття «навчально-виховний процес», що розуміємо як систему *організації навчально-виховної діяльності* учнів початкових класів (*структуру й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організацію навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання*), спрямовану на досягнення цілей і завдань початкової освіти за допомогою сукупності *методів і форм організації навчання та здійснення контролю й оцінювання навчальних результатів* молодших школярів (Гавриленко, 2019, с. 64).

Грунтуючись у процесі дослідження на принципі історизму, вважаємо доцільним послуговуватися поняттями та категоріями, притаманними визначеним хронологічним межах (початкова освіта, початкова школа, шкільна освіта, початкові класи, молодші школярі, класовод, школа, навчальний заклад, навчально-виховний процес та ін.).

Отже, поняттєво-категорійний апарат дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. становить систему взаємозалежних понять і категорій (початкова освіта, початкова школа, розвиток, цілі початкової освіти, організація початкової освіти, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес та похідні від них), необхідних для пізнання окресленого феномена в історико-педагогічній ретроспективі.

Закцентуємо, що важливою дослідницькою процедурою під час здійснення історико-педагогічного дослідження є розроблення логіко-структурної моделі аналізу педагогічного явища. Застосування цього методологічного інструменту дозволяє системно вивчати розвиток початкової освіти та цілісно представити результати наукового пошуку. Тож з урахуванням означених вище методологічних підходів, принципів і методів та відповідно до предмета дослідження нами розроблено *логіко-структурну модель* аналізу розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (рис. 1).

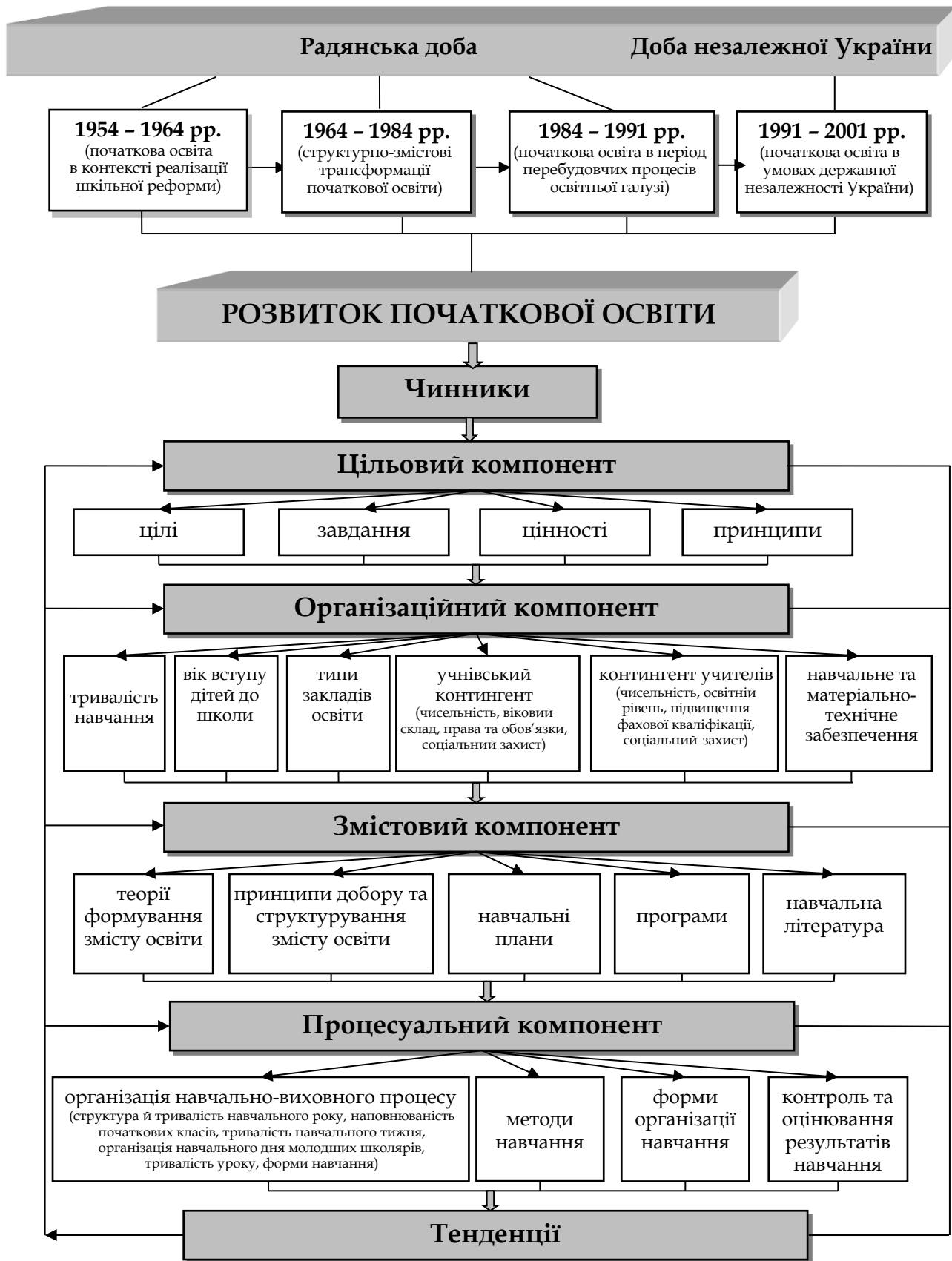

Рис. 1. Логіко-структурна модель аналізу розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Вона вміщує такі взаємопов'язані та взаємозумовлені складники:

– *чинники* розвитку початкової освіти: *педагогічний* (статус початкової освіти (окрема самостійна ланка, складник загальної середньої освіти), розвиток педагогічної науки, участь педагогічної громадськості в реформуванні освіти, стан і потреби шкільної практики, рівень професійної підготовки педагогічних працівників, їхнє соціальне забезпечення, статус у суспільстві) у сув'язі з *суспільно-політичним* (суспільно-політичний лад, політичні лідери та уряди, політичний режим, рівень громадської активності, мовна політика) та *соціально-економічним* (розвиток економічної сфери, потреби економіки у підготовці фахівців, стан фінансування освітньої галузі, науково-технічний прогрес, життєвий рівень та соціальний захист населення, демографічна ситуація, розвиток села, урбанізація);

– *цільовий компонент*: *цїлі* (інваріантні, варіативні), *завдання* (освітні, виховні, розвивальні), *цїнності* (тоталітарного та демократичного суспільства), *принципи* як визначальний у системі початкової освіти, відображений у законодавчих і нормативних документах (закони, постанови, навчальні плани та програми та ін.), навчальній літературі, працях фахівців з питань початкової освіти;

– *організаційний компонент* містить такі елементи: *тривалість початкового навчання*; *вік вступу дітей до школи*; *типи закладів освіти*, що надавали початкову освіту (диференціюються за різними критеріями, зокрема: структурою; територіальним розташуванням; мовою навчання; психофізичним станом, соціальним забезпеченням, здібностями, віком учнів; концептуальною основою; формою власності); *учнівський контингент* (категорії дітей, підлітків, молоді та дорослих, які здобували початкову освіту);

– *чисельність молодших школярів*, їх розподіл за типами масових шкіл, за територіальною ознакою, за мовою навчання; права та обов'язки учнів початкових класів; їхній соціальний захист); *контингент учителів початкових класів* (чисельність, освітній рівень, підвищення фахової кваліфікації, соціальний захист); *навчальне та матеріально-технічне забезпечення* початкової ланки школи;

– *змістовий компонент*, що передбачає встановлення *теорій формування змісту освіти*, *принципів його добору та структурування* (методологічні та дидактичні); *аналіз навчальних планів і*

програм, навчальної літератури (підручники, навчальні посібники);

– *процесуальний компонент* охоплює *організацію навчально-виховного процесу* (структура й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організація навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання); *методи та форми організації навчання*; *контроль і оцінювання* навчальних результатів молодших школярів;

– *тенденції* (позитивні, негативні) розвитку початкової освіти.

Запропонована логіко-структурна модель аналізу є своєрідною матрицею, що сприятиме розгляду окресленої наукової проблеми як загалом, так і в окремі періоди розвитку початкової освіти з певними тенденціями, суперечностями й взаємозв'язками. Уважаємо, що вона є універсальною і може використовуватися для висвітлення організаційно-педагогічних засад розвитку початкової освіти в інших хронологічних межах, а модифікована – для аналізу загальної середньої освіти в Україні та інших країнах світу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в Україні мають ґрунтуватися на сукупності адекватних його предмету *підходах* (історіографічному, джерелознавчому, системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному), *принципах* (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), *методах дослідження* (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); вибудовуватися на *поняттєво-категорійному апараті* (початкова освіта, початкова школа, розвиток початкової освіти, цїлі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес), *логіко-структурній моделі* аналізу досліджуваного феномену (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку початкової освіти). Таке комплексне застосування методологічного інструментарію уможливить усебічне вивчення розвитку початкової освіти, цілісне представлення результатів наукового пошуку. Окреслені наукові підходи, принципи, методи, поняттєво-категорійний апарат, логіко-структурна модель можуть бути покладені в основу вивчення розвитку

початкової освіти в інших хронологічних межах як в Україні, так і за кордоном.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні періодизації розвитку початкової освіти в Україні другої

половині ХХ – початку ХХІ ст. як важливого методологічного завдання історико-педагогічного дослідження, про що і піде мова у наших подальших публікаціях.

Список використаних джерел

- Багацький, В. В., & Кормич, Л. І. (2010). *Історія України*. Київ: Алерта.
- Березівська, Л. Д. (2017). Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. В *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень*, матеріали науково-методологічного семінару (с. 6–7). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.
- Березівська, Л. Д. (2018). Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. В *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 4–6). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.
- Блауберг, І. В. (1997). *Проблема целостности и системный подход*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Богуславський, М. В. (1999). Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*, 1, 37–40.
- Богуславский, М. В. (2005). *История отечественной педагогики (первая треть XX века)*. Томск: Изд-во науч.-техн. литературы.
- Бондар, В. І. (2017). *Проблеми становлення і розвитку методології наукового пізнання в педагогіці*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Бусел, Т. В. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун».
- Ваховський, Л. Ц. (2013). Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. В В. С. Курило (Ред.), *Методологічні засади педагогічного дослідження* (с. 126–136). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».
- Гавриленко, Т. Л. (2017). Сутність поняття «початкова освіта»: історико-педагогічний контекст. В *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 12–14). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.
- Гавриленко, Т. Л. (2019). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.
- Гавриленко, Т. Л. (2021). Поняттєво-категорійний апарат дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХ ст. В *Поняттєво-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*, матеріали VI Всеукраїнського науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 12–14). Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця.
- Джурилинский, А. Н. (2014). *Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики: Актуальные проблемы*. Москва: Прометей.
- Ковальченко, І. Д. (1987). *Методы исторического исследования*. Москва: Наука.
- Кремень, В. Г. (Ред.). (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
- Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми.
- Прохоров, А. М. (Ред.). (1984). *Советский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- Словник української мови*. Відновлено з <http://sum.in.ua/s/rozvytok>
- Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41–45.

References

- Bahatskyi, V. V., & Kormych, L. I. (2010). *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*. Kyiv: Alerta.
- Berezivska, L. D. (2017). Dzherelna osnova istoryko-pedahohichnykh doslidzhen yak metodolohichna problema [Source basis of historical and pedagogical research as a methodological problem], *Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoryko-pedahohichnykh doslidzhen – Modern requirements for the organization and conduct of historical and pedagogical research*, proceedings of the scientific methodological Seminar (pp. 6–7). Kyiv: DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho.
- Berezivska, L. D. (2018). Pedahohichna istoriografia: stan, problemy, vyklyky [Pedagogical historiography: state, problems, challenges]. *Istoriografia yak vazhlyvyi skladnyk doslidzhen z istorii osvity: yevropeyskyi i vitchyzniani vyimiry – Historiography as an important component of research on the history of education: European and domestic dimensions*, proceedings of the scientific methodological Seminar on the history of education (pp. 4–6). Kyiv: DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho.
- Blauberg, I. V. (1997). *Problema tselostnosti i sistemnyy podkhod [Integrity problem and system approach]*. Moskva : Editorial URSS.

- Bohuslavskiy, M. V. (1999). Struktura suchasnoho istoriko-pedahohichnoho znannia [The structure of modern historical and pedagogical knowledge]. *Shliakh osvity*, 1, 37–40.
- Boguslavskij, M. V. (2005). Istoriya otechestvennoy pedagogiki (pervaya tret KhKh veka) [History of domestic pedagogy (first third of the XX century)]. Tomsk: Izd-vo nauch.-tekhn. literatury.
- Bondar, V. I. (2017). *Problemy stanovlennia i rozvytku metodolohii naukovooho piznannia v pedahohitsi* [Problems of formation and development of methodology of scientific knowledge in pedagogy]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova.
- Busel, T. V. (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv-Irpin: VTF «Perun».
- Vakhovskiy, L. Ts. (2013). Metodolohiia doslidzhennia istoriko-pedahohichnoho protsesu: postanovka problemy [Methodology of the research of historical and pedagogical process: problem statement]. V V. S. Kurylo (Red.), *Metodolohichni zasady pedahohichnoho doslidzhennia* (pp. 126–136). Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka».
- Havrylenko, T. L. (2017). *Sutnist poniattia «pochatkova osvita»: istoriko-pedahohichnyi kontekst* [The essence of the concept of «primary education»: historical and pedagogical context]. Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoriko-pedahohichnykh doslidzhen – Modern requirements for the organization and conduct of historical and pedagogical research, proceedings of the scientific methodological Seminar on the history of education (pp. 12–14). Kyiv: DNPB Ukrainy im. V.O. Sukhomlynskoho.
- Havrylenko, T. L. (2019). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (druha polovyna XX – pochatok XXI st.)* [The development of primary education in Ukraine (the second half of the XX – the beginning of the XXI centuries)] (Doctor's thesis). Kyiv: Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy.
- Havrylenko, T. L. (2021). Poniattievo-katehoriinyi aparat doslidzhennia rozvytku pochatkovoї osvity v Ukraini druhoї polovyny XX – pochatku XXI st. [Conceptual and categorical apparatus of the research of development of primary education in Ukraine of the second half of the XX – the beginning of the XX centuries], *Poniatiino-terminolohichni aparat istoriko-pedahohichnykh doslidzhen: istoriia i suchasni pidkhody – Conceptual and terminological apparatus of historical and pedagogical research: history and modern approaches*, proceedings of the VI All-Ukrainian scientific methodological Seminar on the history of education (pp. 12–14). Vinnytsia: Nilan-LTD.
- Honcharenko, S. U. (2010). *Pedahohichni doslidzhennia. Metodolohichni porady molodym naukovtsiam* [Pedagogical research. Methodological advice for young scientists]. Kyiv–Vinnytsia.
- Dzhurinskiy, A. N. (2014). *Teoriya i metodologiya istorii pedagogiki i sravnitel'noj pedagogiki. Aktual'nye problemy* [Theory and methodology of the history of pedagogy and comparative pedagogy. Current issues]. Moskva: Prometey.
- Kovalchenko, I. D. (1987). *Metody istoricheskogo issledovaniya* [Methods of historical research]. Moskva: Nauka.
- Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter.
- Lavrychenko, N. M. (2018). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen: pedahohika* [Research methodology: pedagogy]. Sumy.
- Prokhorov, A. M. (Ed.). (1984). *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Soviet encyclopedic dictionary]. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya.
- Slovyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Retrived from <http://sum.in.ua/s/rozvytok>
- Sukhomlynska, O. V. (1999). Kontseptualni zasady rozvytku istoriko-pedahohichnoi nauky v Ukraini [Conceptual bases of the development of historical and pedagogical science in Ukraine]. *Shliakh osvity*, 1, 41–45.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2021

Havrylenko T.

Гавриленко Т.

ORCID 0000-0001-9412-5805
SCOPUS ID: 57205144675
Researcher ID: AAC-8803-2022

ORCID 0000-0001-9412-5805
SCOPUS ID: 57205144675
Researcher ID: AAC-8803-2022

Doctor of Pedagogical Sciences (Ed. D.), Professor,
Professor at the Department
of Preschool and Primary Education,
T. H. Shevchenko National University
«Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine)

Докторка педагогічних наук, професорка,
професорка кафедри дошкільної
та початкової освіти,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна)

E-mail: leonida13@ukr.net

E-mail: leonida13@ukr.net